

शिवसूत्रं मत्तिसूत्रञ्च

वनखण्डिश्रीपीताम्बरापीठस्थस्वामिकृत—

ऋजुवर्थबोधिनीवृत्तिसहितम् ।

द्वितीय संस्करणम्

सम्बत् २०४२

प्र० ७११०७ :

श्रीपीताम्बरापीठ, दतिया (म० प्र०)

मूल्य : तीन रुपया मात्र

मुद्रक :

पं० द्वारिकेश मिश्र

श्रीराम प्रेस, खत्रयाना मार्ग, झाँसी (उ० प्र०)

भूमिका

भारतवर्षे दर्शनशास्त्रस्य विकासोऽनेकसम्प्रदायरूपेणाजनिष्ट । सम्प्रदाया-
श्चैते वैदिकाश्चावैदिकाश्चेति मुख्यतो द्विधा विभक्ताः । तत्र शैवं नाम वैदिकं
दर्शनम् । इदमन्येभ्यः साम्प्रदायिकदर्शनेभ्योऽल्पमिव प्रसिद्धं तथाप्यस्य स्वीयं
महत्त्वम्, आध्यात्मिकञ्च महत्त्वमनल्पमस्ति । इदं दर्शनं वैदिकमित्यत एवास्य
प्रत्यतां प्रमाणिकताञ्च सन्देहो न स्पृशति ।

प्रस्तुतानि सूत्राणि 'काश्मीर' सूत्रनाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति । सूत्रकारे ऐति-
हासिक सामग्री स्वल्पापि नोपलभ्यते इति तस्य जन्मादिविषये किमपि वक्तुं न
शक्यते । शिवसूत्रोपलम्भे इदमद्भुतं विश्रूयते—“भगवान्” शङ्करः स्वप्ने दर्शन-
मागतो 'महादेवगिरौ' उत्कीर्णानां निजसाधनारहस्यानां योग्याधिकारिभ्यो
दानाय वसुगुप्तामादिदेश इति । एतेन वसुगुप्ताचार्य एतानि सूत्राण्युपलेभ इति
प्रतीयते । शिलाखण्डोज्यमद्यापिकाश्मीरेषु 'शङ्करोपल' इति विख्यायते । श्रीवसु-
गुप्ताचार्यात् कल्लटः, तस्माच्च भास्कर एतानि सूत्राण्यधिजगे ।

शिवसूत्रेषु श्रीभास्कराचार्यकृता 'वार्तिक' टीका, श्रीक्षेमराजकृता 'विम-
शिनी' टीका चेति द्वे टीके उपलभ्यते । एते उभे अपि शिवसूत्राणि सविस्तरं
कुशाग्रबुद्धिवेद्यं च व्याचक्षाते । सुकुमारमतीनां सुखेन सूत्रार्थावंगतये इयम् 'ऋज्वर्थ-
बोधिनी' टीका क्रियते ।

अत्र सूत्रेषु—शाम्भवं, शाक्तम्, आणवञ्चेति त्रीणि प्रकरणानि सन्ति । शैव-
दर्शनस्य सर्वो विषय एषु प्रकरणेष्वेवावबुध्यते अतएवैतानि सूत्राणि 'त्रिकदर्शनम्'
इति आख्यायन्ते । अत्र क्रमेणोत्तममध्यमावराणां प्राणिनामनुग्रहायोपदेशः श्रूयते ।

शिवस्वरूपेणालौकिकं समाधिसुखं यत्रानुभवगोचरो भवति योगिनः सैषा
योगस्य परावस्था प्रथमे शाम्भवे प्रकरण उपदिष्टा । बहिर्मुखस्य मनसो बाह्या
वृत्तीर्मन्त्रादि बलेनावरुध्य पराशक्तेरनुग्रहेण योगी पराद्वैतमनुभवति इति द्वितीये
शाम्भवे प्रकरणे उपदिश्यते । आणवे प्रकरणे तु आत्मा, माया इत्येवं विधा विषया
विरूपिताः सन्ति । अत्र योगी मोहं विधूय, क्रमेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था अतिक्रम्य
पूर्णावस्थां प्राप्नोति इति वर्ण्यते । प्रयत्नं विनापि सिद्धिः शाम्भवोपायेन आण-
वोपायेन तु प्रयत्नापेक्षेत्यनयोर्भेदः । तदित्थं शिवसूत्रेषु योगतत्त्वस्य यादृङ्गनिरूपण-
मुपलभ्यते गभीरं सूक्ष्मं च तादृगन्यस्मिन्सम्प्रदाये न कुत्राप्युपलभ्यते तन्त्रेषु ।

वैष्णवसम्प्रदायेऽपि शाण्डिल्यस्य भक्तिदर्शनं स्वीयं विशिष्टं स्थानमधिकरोति । इदं वैष्णवसम्प्रदायस्य प्रमुखं दर्शनमाख्यायते । महर्षेः शाण्डिल्यस्य नाम 'वंशब्राह्मणे' 'छान्दोग्योपनिषदि' च श्रूयते । अयं महर्षिर्गौत्रप्रवर्तक इति स्मर्यते । चतुर्षु वेदेषु अनुपलब्धं ज्ञानं महर्षिः शाण्डिल्य एतेन दर्शनेन लेभे इति भगवत्पूज्यपादाः श्रीमच्छङ्कराचार्याः स्वीये ब्राह्मसूत्रभाष्ये प्राहुः । तेनैतत्सूत्राणां महत्त्वं ख्याप्यते ।

आचार्यस्वप्नेश्वरभाष्यं, श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतं भाष्यं चैतेषु सूत्रेषु दृश्येत तथापि सुखेन सूत्रार्थावबोधिकायाः टीकाया अभावात् परमकारुणिकेनपूज्यपादेन श्रीस्वामिना सुखेन सूत्रार्थबोधाय ऋज्वर्थबोधिनीवृत्तिविरचिता ।

अत्र ग्रन्थे त्रयोऽध्यायाः सन्ति तत्र प्रथमेऽध्याये ग्रन्थारम्भे भक्तेर्लक्षणानि, ज्ञानाच्च तस्याः श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य ईश्वरे परानुरागो भक्तिरिति तल्लक्षणमङ्गीकृतम् । भक्त्यैव चेश्वरेण सह भक्तस्याभेदसम्बन्धो जायते; तदित्थं परां भक्तिमुपवर्ण्य समाधिरूपाया गौण्या भक्तेरपि निर्देशः कृतः । द्वितीयेऽध्याये महर्षेः काश्यपस्य द्वैतवादम्, वादरायणाचार्यस्य अद्वैतवादञ्च प्रतिपाद्य तत्समन्वयसिद्धान्तः स्थिरीकृतः । चित्प्रेरिता कार्यकारणरूपा प्रकृतिर्जगत्कार्यं करोतीति सम्यङ् निरूप्य अन्ते भक्तिलक्षणानि निरूपितानि । तृतीयेऽध्याये भक्तेर्विविधैरूपाङ्गैः सह अद्वैततत्त्वमुपवर्णितम् ।

अत्र दर्शने, आधुनिकभागवतधर्मेऽतिप्रसिद्धस्य चतुर्व्यूहस्य कल्पना कुत्रापि न दृश्यत इति सूत्रसिद्धान्तानां पुरातनवैष्णवसिद्धान्तानुगामित्वं प्रथयति ।

पूज्यचरणैः श्रीस्वामिभिः शैवदर्शने वैष्णवदर्शने चातिसुगमा ऋज्वर्थबोधिनीवृत्तिः कृता । अत्रातिसरल संस्कृतभाषया प्रतिपादिता अर्थाः सुकुमारबुद्धीनामपि सुखेनावगताः स्युरिति दृढमाशास्यते ।

ललिताप्रसाद शास्त्री

स. अ. सं. विद्यालयस्य प्राध्यापक

दतिया (म० प्र०)

शिवसूत्रम्

ऋग्वर्थबोधिनीवृत्तिसहितम्

प्रथमोन्मेषः (शाम्भवोपायः)

शिवसूत्रप्रतिपाद्यस्य परमलक्ष्यस्याधारभूतं चेतनस्वरूपं परमात्मतत्त्वं तदाह—चैतन्यमिति ।

चैतन्यमात्मा ॥१॥

चेतयते इति चेतनस्तस्य भावश्चैतन्यमात्मनः स्वरूपम् । शरीर—प्राण—मन—इन्द्रियाणां संघातः, पृथक्—पृथक्वा आत्मा भवितुं नार्हति, प्रत्युत यस्मिन्नेतानिप्रतिभान्ति स आत्मा एतेभ्यः परश्चेतनस्वरूपोऽस्ति ॥१॥

यदि आत्मा चेतनस्तर्हि कथं बन्धकोटौ निक्षिप्त इत्यत आह—ज्ञानमिति ।

ज्ञानं बन्धः ॥२॥

मनसा इन्द्रियाणि संयुज्य यानि वृत्तिरूपाणि ज्ञानानि भावयन्ति जनयन्ति तान्यसौ चेतनः अनुभवति तदेव ज्ञानं बन्धपदवाच्यं भवति । केचिदकारप्रश्लेषेणाज्ञानमिति कथयन्ति ॥२॥

तस्य त्रैविध्यमाह—योनिवर्ग इति ।

योनिवर्गः कला शरीरम् ॥३॥

एतेषु ज्ञानेषु निवृत्तेषु सत्सु बन्धोऽपि निवर्तते । स त्रिविधः । योनिः मायीयमलमावरणात्मकमाणवमलमिति निजैश्वर्यनिरोधकं कथयन्ति, पञ्च—भूतविस्तारभोगप्रदातारः संस्काराः कला, पुण्यपापात्मकानि शरीराणि च । इमान्येव बन्धनानि ज्ञानमिति एषां वर्गः समुदायपदेनोच्यते ॥३॥

तस्य ज्ञानस्याधिष्ठानमाह—ज्ञानाधिष्ठानमिति ।

ज्ञानाधिष्ठानं मातृका ॥४॥

एषां पूर्वोक्तानां त्रिविधानां ज्ञानानामधिष्ठानमाधारः मातृका—अकारमारभ्य अकारपर्यन्ता शब्दमयीवर्णमाला शब्दब्रह्मेत्युच्यते । उक्तं च “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वं शब्देन भासते’ ॥” (वा० प०) । अनयैवान्तरानुसन्धानराहित्येन बहिर्मुखानि ज्ञानानि जायन्ते स एव बन्धः ॥४॥

बन्धनिवृत्युपायमाह—उद्यम इति ।

उद्यमो भैरवः ॥५॥

उक्तबन्धनिवृत्यर्थं पूर्णाहन्ताया अहमेव सर्वमितिरूपायाः समुदयो विकल्प सामस्त्यनाशकः अन्तःस्पन्दरूपो भैरव इत्युच्यते; “भैरवोऽहम् शिवोऽहम् इति प्रथनात् ॥५॥

तत्फलमाह—शक्तिचक्र इति ।

शक्तिचक्रसन्धाने विश्वसंहारः ॥६॥

उक्तविशेषणविशिष्टे भैरवे एका महतीशक्तिर्भैरवी तस्याः प्रसृतरूपानु- सन्धानेन स्वसंविद्रूपान्गौ विश्वः संहृतिमुपयाति ॥६॥

अनुभूतिदाढ्यमाह—जाग्रद् इति ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदे तुर्याभोगसम्भवः ॥७॥

तस्य योगिन ईदृशी अनुभूतिर्जागति तस्य जाग्रति स्वप्ने सुषुप्तौ तथा आसामवस्थानां भेदेऽपि तुर्याभोगः अर्थात् पराऽऽनन्दानुभूतिः सञ्जायतेभेदेऽपि अभेदप्रत्ययो निराबाधः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥७॥

ज्ञानं जाग्रत् ॥८॥

इन्द्रिय - विषय - सन्निकर्षोद्भूतं ज्ञानं जाग्रदित्युच्यते ॥८॥

स्वप्नो विकल्पः ॥९॥

मनोमात्रजन्यासाधारणार्थविषयविकल्पः स्वप्नः । स्वात्मनि स्वेनैव विकल्पनं स्वप्नोवेति ॥९॥

अ विवेको माया सौषुप्तम् ॥१०॥

स्वात्मानं विस्मृत्य यः अविवेकोदयो, मायात्मकः साऽवस्था सुषुप्तिः ।
अविवेकः विवेचनाभावः—अज्ञानम्, एतदेव मायामयं सौषुप्तम् इति सूत्रार्थः ॥१०॥

त्रितयभोक्ता वीरेशः ॥११॥

एषु त्रिषु यत्तुरीयानन्दमभेदात्मकम् आस्वादयति स वीरेशः । यतो
वीराणामपि भेदबन्धने प्रक्षेप्य सा शक्तिर्बाह्याभ्यन्तरे प्रसरणशीलानामिन्द्रियाणोञ्च
स अधीश्वरः । उक्तञ्च श्रीगौडपादः—

त्रिषुधामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
विद्यातदुभयं वस्तु सम्भुञ्जानो न लिप्यते । इति ॥११॥

विस्मयो योगभूमिका ॥१२॥

आनन्दं प्राप्य मनुष्यो यथा विस्मयते तथा निरुत्तरं योगिनोऽपि अद्भुत
परानन्दस्यानुभूतिः सञ्जायते । इयं योगभूमिः ? सम्यगात्मनि युञ्जन् एव
सम्पद्यते । अलौकिकोऽयं विषयः परतत्त्वैक्याद्यारोहविश्रान्तिरूपः ॥१२॥

इच्छाशक्तिरुमा कुमारी ॥१३॥

उक्तपूर्वावस्थां प्राप्तस्य योगिनः इच्छाशक्तिः परैव पारमेश्वरी स्वातन्त्र्य-
रूपाविश्वसर्गसंहारपरा उमा कुमारीति उच्यते—“कुं मारयतीति कुमारी”
अज्ञाननिवर्तिकेतियावत् ॥१३॥

दृश्यं शरीरम् ॥१४॥

तद्युक्तस्य योगिनो निखिलं प्रपञ्चजातं दृश्यं शरीरं भवति ॥१४॥

हृदये चित्तसङ्घट्टाद्दृश्यस्वापदर्शनम् ॥१५॥

विश्वस्य महदायतनं तस्य योगिनो हृदयं भवति । चित्तसङ्घट्टनेन नाना
दृश्याविर्भावः स्वप्नवत् प्रतीयते ॥१५॥

शुद्धतत्त्वानुसन्धानाद्वा अपशुशक्तिः ॥१६॥

अस्मिन् प्रपञ्चे शुद्धतत्त्वस्य शिवस्यानुसन्धानाद् भावनाकरणाद् अपशु-
शक्तिः पशुत्वनिवृत्तिः । अगत्पतिः सदाशिवो भवति । “शुद्धतत्त्वानुसन्धानाद्”
इत्येव केषाञ्चिन्मते पाठः ॥१६॥

वितर्क आत्मज्ञानम् ॥१७॥

अहं विश्वात्मा शिवोऽहमिति मन्यमानो योगी आत्मज्ञानवान् भवति । अहं विश्वात्मेति वितर्क उच्यते चिन्तनमिति च व्यपदिश्यते ॥१७॥

लोकानन्दः समाधिसुखम् ॥१८॥

अहमेव द्रष्टा, दृश्यं, दर्शनञ्चास्मि, अहमेवेदं सर्वमित्यनुभवन् लोकानन्दे निमज्जति समाधिसुखं प्राप्नोति ॥१८॥

शक्तिसन्धाने शरीरोत्पत्तिः ॥१९॥

उमा कुमारीति या शक्तिः पूर्वोक्ता तदनुसन्धानेन तन्मयत्वं यदा गच्छति योगी तदा तया स्वेच्छया शरीरमुत्पादयति ॥१९॥

भूतसन्धानभूतपृथक्त्वभूतसङ्घट्टाः ॥२०॥

एवं भूतो योगी अनुसन्धानेन पञ्चभूतेष्वात्मावं गच्छति येन भूतान्या-
वरणरहितानि भवन्ति । भूतपृथक्त्वेन नानाव्याधीन् क्लेशांश्च शमयति
विश्वसङ्घट्टनेन यौगिकसामर्थ्येन नूतनं विश्वं निर्माति ॥२०॥

शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः ॥२१॥

परिमित सिद्धिं विहाय योगी परां सिद्धिमिच्छति तदा अखिलं विश्वमहमेव
इत्याकारा बुद्धिः शुद्धा निर्मला विद्या उदेति । तया चक्रेशत्वसिद्धिः । महैश्वर्यं
प्राप्नोति । “ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिवः । सामानाधिकरण्यञ्च
सद्विद्याहमिदं धियोः” ॥ इति ॥ इयमेव शुद्धविद्या ॥२१॥

महाह्लादानुसन्धानान्मन्त्रवीर्यानुभवः ॥२२॥

महायोगी विश्वात्मिकामस्थामुत्तीर्य स्वात्मन्येव रमते तदादेशकाला-
दिभ्योऽपरिच्छिन्नो जगद्व्यापी यो महाह्लादः—स्वच्छत्वादावरणरहितत्वाद् गम्भीर-
त्वाच्च महाह्लाद इति संज्ञा तदनुसन्धानेन पूर्णाहन्ताया वीर्यमनुभवति ॥२२॥

इति शाम्भयोपायः प्रथमोन्मेषः समाप्तः ।

अथ शाक्तोपायो द्वितीयोन्मेषः

तीव्रशक्तिपातवतां साधकानां कृते पूर्वोन्मेषोक्ततत्त्वोपदेशः । मध्यमाधिका-
रिणोऽपि तत्त्वज्ञानवन्तःस्युरिति द्वितीयोन्मेषस्यारम्भः तदेवाहचित्तमिति ।

चित्तं मन्त्रः ॥१॥

शक्तिः मन्त्रस्वरूपा अतएवेदानीं मन्त्रं कथयति :—येनात्मतत्त्वं चिन्तयते
तदेव चित्तम्, तदेव स्वरूपमननहेतुत्वान्मन्त्र इत्युच्यते । उक्तञ्च—

“स्वात्मानुभवधर्मित्वात् स मन्त्र इति गीयते ।” ॥१॥

तत्कथं सिद्ध्येदित्याह—प्रयत्न इति ।

प्रयत्नः साधकः ॥२॥

मन्त्रसाधने योऽन्तः प्रयत्नः स साधकः पुनः पुनः बाह्यवृत्तीनामुपसंहरणं
शिवतत्त्वे च संयोजनमेव तासां प्रयत्नपदेनोच्यते ॥२॥

विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम् ॥३॥

परमात्माद्वैतसंवेदनरूपाया विद्यायाः शरीरमखिलशब्दराशिः तस्याहपाहन्ता
पूर्णाहन्ता च सत्ता तत्स्फुरणमेव मन्त्रगुप्तार्थस्योत्पादकमिति रहस्यम् ॥३॥

गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः ॥४॥

पूर्वोक्तं मन्त्रवीर्यं महेश्वरेच्छया योगी अनुभवितुं शक्नोति । गर्भे
महामायायां शक्त्यां चित्तं विकसितं सा अशुद्धा विद्या सा स्वप्नस्वरूपिणी
विकल्पप्रत्ययात्मिका भवति ॥४॥

विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था ॥५॥

शिवेच्छया परमात्माद्वैतसंवेदनरूपं स्वाभाविकसंवेदनसमुत्थानं भवति ।
पूणनिन्दमुच्छ्वसितं कुर्वती मुद्रा खेचरी शिवावस्था भवति । खे गगने चरतीति
खेचरी, बोध रूपे गगने चरणशीला अभिव्यज्यते । मृदं हर्षं रातीति मुद्रा ।
इयं विश्वोत्तीर्णा योगिभिरनुभूयते ॥५॥

तत्कथमुपलभ्यते अत आह—गुरुरिति ।

गुरुपायः ॥६॥

मन्त्रमुद्रयोः प्राप्त्यर्थं य उपदिशति स गुरुरेव उपायः, तेनैव शाम्भवी-
शक्तिरनुगृह्णाति ॥६॥

मातृका चक्रसम्बोधः ॥७॥

ईश्वरानुग्रहात्मिकायाः पराशक्तेः प्राप्त्युपायो गुरुः । गुरुकृपातः मातृका-
चक्रस्य सम्बोधः सम्यग् ज्ञानं भवति । वाच्यवाचकात्मकस्य विश्वस्य प्रपञ्चयित्री
मन्त्राणां मुख्यं कारणं मातृकैव निश्चिता ॥७॥

शरीरं हविः ॥८॥

एवमनुगृहीतस्य योगिनः स्थूलसूक्ष्मादिशरीराणि चिदग्नौ हविर्भवन्ति ।

ज्ञानमग्नम् ॥९॥

तदा बोधस्योर्ध्वप्रकाशः प्रज्वलितो भवति तेन योगिनिस्त्रिविधं पूर्वोक्तं ज्ञानं
भवति योगाग्निना दग्धम् ॥९॥

विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम् ॥१०॥

यदा परमाद्वैतानुभवरूपाया विद्याया अनुत्थानं भवति तदा भेदनिष्ठस्य
स्वप्नस्य दर्शनं भवति अत एव योगी विद्यायां सर्वदाऽवहितो भवति ॥१०॥

इति शक्तोपायो द्वितीयोन्मेषः समाप्तः ॥२॥

अथ आणवोपायस्तृतीयोन्मेषः

उक्तद्वयोन्मेषाभ्यां शिवशक्तिसम्बन्धिनी विवेचना उपस्थापिता, इदानी-
मनात्मन्यात्मबुद्धिरनात्मनिचात्मबुद्धिः कथमुत्पद्यते इत्यनयोः प्रवर्तकस्यणुस्वरूप-
स्यात्मनो विवेचना प्रस्तूयते—आत्मेत्यादिना ।

आत्मा चित्तम् ॥११॥

विश्वस्वभावभूत आत्मैव बुद्धिक्रियाणां संकुचितरूपैश्चित्तं भवति ॥११॥
अगुरूपस्यात्मनः कथं यातायात इत्यत आह—ज्ञानमिति ।

ज्ञानं बन्धः ॥२॥

संकुचिते स्वरूपे आत्मनो भेदाभासरूपं यज्ज्ञानं तदेव बन्धनं भवति ।
“सत्त्वस्थो राजसस्थश्च तमःस्थो गुणवेदकः । एवं पर्यटते देही स्थानात्स्थानान्तरं
व्रजेत्” इति ॥२॥

कलादीनां तत्त्वानाम् अविवेको माया ॥३॥

किञ्चित्कर्तृत्वादिरूपकलादिक्षित्यन्तानां तत्त्वानां कञ्चुकपुयष्टकस्थूल
देहत्वेनावस्थितानां योऽविवेकः विवेचनाभावः सा माया । तत्त्वज्ञानरूपः
प्रपञ्चो मायेति वा ॥३॥

शरीरे संहारः कलानाम् ॥४॥

शरीरे स्थूले सूक्ष्मे कारणे वा कलानां तत्त्वभागानां पृथिव्यादिशिवा-
न्तानां तत्त्वानां योगी शरीरान्नौ भस्मीभावं नयति लयभावनया ॥४॥

नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि ॥५॥

नाडीनां प्राणवाहिनीनां सुषुम्णायां, भूतानां जयो विलीनतापादनं,
भूतकैवल्यं चित्तस्य प्रत्याहरणम्, भूतपृथक्त्वम् भूतानुषक्तस्यात्मनः स्वच्छता-
ऽऽपादनम्, एतानि भावनीयानि इति शेषः ॥५॥

मोहावरणात् सिद्धिः ॥६॥

शाम्भवोपायात्प्रत्ययमाना सिद्धिः प्रयत्नसाध्या न भवति । आणवो-
पायतस्तु प्रयत्नसाध्या अयमेव भेदः, अनेन प्रकारेण देहशुद्धिमारभ्य
समाधिपर्यन्तसाधनैः सिद्धिर्भवति मोहावरणात् मोहकृतावणात् न तु परतत्त्व-
प्रकाशात् “व्यूत्थाने सिद्धयः” इति योगसूत्रम् ॥६॥

मोहजयादनन्ताभोगात् सहजविद्याजयः ॥७॥

योगी मोहं निजाख्याति यदा जयति तदाऽनन्तसूर्यप्रकाशस्य विस्तारो
भवति तेन सहजविद्याया जयो लाभो भवति ॥७॥

जाग्रद् द्वितीयः करः ॥८॥

तस्याः पूर्णाहिन्ताया भिन्नो द्वितीयः करः किरणरूपः प्रकाशः इदन्ताविमर्शः
अस्य विषयं स्वकिरणतुल्यं स्फुरति ॥८॥

नर्तक आत्मा ॥६॥

अनेन प्रकारेण स्वेच्छया आधाररूपायां चिति स्वपरिस्पन्दलीलया जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्ति-भूमिकासु नृत्यन् आत्मा आभासितस्य कारणं भवति नरक इव ॥९॥

रङ्गोन्तरात्मा ॥१०॥

एवं नाट्यं कुर्वन् योगिभूमिकाग्रहणस्थानं त्वयमन्तरात्मा जगद्गुरु-जंगन्नाट्यं प्रकाशयति ॥१०॥

प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि ॥११॥

इन्द्रियाणि दर्शकस्थानीयानि भवन्ति ॥११॥

धीवशात् सत्त्वसिद्धिः ॥१२॥

धीस्तत्त्वचिन्तनजनजन्यवैशद्ययुक्ता तस्माच्च सत्त्वस्य स्फुरणम् तेनान्तर-परिस्पन्दस्य अभिव्यञ्जना जायते स्पन्देऽर्तनिहिता सिद्धिः सत्त्वसिद्धिः ॥१२॥

सिद्धः स्वतन्त्रभावः ॥१३॥

अनया सिद्ध्या युक्तो योगी सिद्धः स्वतन्त्रो भवति ॥१३॥

यथा तत्र तथान्यत्र ॥१४॥

यथा स्वस्मिन् देहे स्वात्मानन्दमनुभवति तथान्यत्र देहेष्वपि समा-प्रतिपत्तिः ॥१४॥

बीजावधानम् ॥१५॥

अतो योगिना सावधानेन भवितव्यम् प्रत्युत विश्वकारणे चित्तं समा-धातव्यम् ॥१५॥

आसनस्थः सुखं हृदे निमज्जति ॥१६॥

पराशक्तौ सावहितो योगी आसनस्थ एव संवित्सिन्धौ हृदे सुखेन मग्न-स्तन्मयो भवति ॥१६॥

स्वमात्रा निर्माणमापादयति ॥१७॥

अनेनाणवोपायेन शाक्तावेशप्रकर्षाद् योगी शाम्भवं वैभवमाप्नुवन् स्वेच्छया स्वमात्रां निर्मातुं शक्नोति अर्थात् बुद्धिक्रिययायुक्तचित्तं निर्माय तां द्रष्टुं शक्नोति ॥१७॥

विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः ॥१८॥

विद्याया अविनाशे सदोदये सति जन्मनोऽज्ञानसहकारिक्रियाहेतुकस्य दुःखमयस्य शरीरादिसमुदायस्य विनाशः विध्वंसः सम्पद्यते ॥१८॥

कवर्गादिषु माहेश्वराद्याः पशुमातरः ॥१९॥

यदा योगी शुद्धविद्यायां निमग्नो भवति तदा तं मोहयितुम् अनेकाः शक्तय आविर्भवन्ति तामु कवर्गादिषु अधिष्ठात्र्यो माहेश्वर्यः शक्तयस्तत्-
त्प्रत्यय भूमिषु आविष्टाः सत्यः प्रमातृन् तत्तच्छब्दानुवेगेन मोहनात् पशुमातर
इत्युच्यन्ते ॥१९॥

त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् ॥२०॥

शुद्धविद्याप्राप्तौ सत्यामपि योगिना प्रमादेन न स्थातव्यम् जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिषु तुरीयाया आसेचनं तैलवत्कार्यम् । यथा तैलं क्रमेण प्रसरत्
आश्रयं प्राप्नोति तथा तुर्यरसेन मध्यदशामपि व्याप्नुवत् तन्मयत्व
प्राप्तव्यम् ॥२०॥

मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत् ॥२१॥

मग्नस्तुरीयानन्दे शरीरादिप्रमातृत्वं शमयन् स्वचित्तेन अविकल्परूपेण
समाविशेत् ॥२१॥

प्राणमाचरे समदर्शनम् ॥२२॥

एवमनुष्ठितं कुर्वतो योगिनः प्रागेऽस्य बहिर्मन्दमन्दप्रसरणे एकात्मतया
संवेदनम् सर्वासु अवस्थासु अभेदो भवति तदा अद्वैतानुभवः सम्पद्यते ॥२२॥

मध्येऽवरः प्रसवः ॥२३॥

यो योगी तुरीयामवस्थां प्राप्नुवन्नपि तुरीयातीतां न लभते मध्ये स्थितस्य
तस्य कुत्तिसतस्य सृष्टौ पतनं भवति ॥२३॥

मात्रास्वप्रत्ययसन्धाने नष्टस्य पुनस्तथानम् ॥२४॥

मात्रासु पदार्थेषु रूपादिनामकेषु यदा अहमेवेदं सर्वम् इति प्रत्ययानु-
सन्धानं पुनः पुनश्चिन्तनं करोति तदा पूर्वोक्तात् पतनात् नष्टस्य लुप्तस्य तुर्या-
नन्दस्य उन्मज्जनमाविर्भावो जायते ॥२४॥

शिवतुल्यो जायते ॥२५॥

तुरीयाभ्यासप्रकर्षेण प्राप्ततुरीयातीतो योगी सच्चिदानन्दधने भगवता शिवेन तुल्यो यौगिकशरीरेण सार्वं समो जायते देहकलाया अविलयनात् तद्विगलिते शिव एव । “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति” श्रुतेः ॥२५॥

शरीरवृत्तिर्वर्तम् ॥२६॥

शिवाहम्भावेन वर्तमानस्य योगिनः शरीरे वृत्तिर्वर्तनं यत्तदेवव्रतम् अनुष्ठातव्यं नान्यदुपयुक्तम् । उक्तञ्च—“अन्तरुल्लसदच्छाभक्तिपीयूष पोषितम् । भवत्पूजोपयोगाय शरीरमिदमस्तु मे ॥” इति ।

कथाजपः ॥२७॥

ईदृशस्य परमभार्वनाभावितस्य योगिनः वार्तालापादिकं जपकार्यं भवति ॥२७॥

दानमात्मज्ञानम् ॥२८॥

स शिष्येभ्यो दानम् आत्मज्ञानं ददाति समर्थत्वात् । दीयते इति दानम् ॥२८॥

योऽविपस्थो जाहेतुश्च ॥२९॥

तस्य माहेश्वर्यादयःशक्तयः—अवीन् पशुजान् पातीति अविपं शक्ति-मण्डलं—कवर्गाद्यधिष्ठात्र्यो देव्यो भवन्ति । तासां प्रभुत्वेन यः स ज्ञानशक्ति हेतुः, ज्ञानशक्त्या विनेयान् बोधयितुं च निश्चयेन समर्थो भवति ॥२९॥

स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम् ॥३०॥

तस्य स्वशक्त्यात्मकसंवेदनस्य स्फुरणात्मको विकास एव जगत् । उक्तञ्च—“शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमास्तु महेश्वरः ।” इति ॥ शक्तिप्रचयः क्रियाशक्तिस्फुरणरूपो विकासो विश्वमित्युच्यते ॥३०॥

स्थितिलयौ ॥३१॥

तस्मिन् चिन्मयाहन्तायाः स्थितिः, तथात्मविश्रान्तिरूपोलोयोऽपि भवति ॥३१॥

तत्प्रवृत्तावप्यनिरासः संवेतृभावात् ॥३२॥

ये विकासाः संकोचा अपि स्वशक्तिविकासात् आत्मसंविदि एव जायन्ते । गन् सृष्टिस्थितिव्वंसानामन्योऽन्यभेदेन योगिनः स्वरूपे एवान्यथाभावः परि-

मम आगच्छतीति चेन्न तत्प्रवृत्तावपि स्वरूपच्युतेरभावात् ज्ञान-
स्वरूपत्वात् ॥३२॥

सुखामुखयोर्बहिर्मननम् ॥३३॥

लोकवत्तस्य योगिनः सुखदुःखयोः संवेदनं न भवति । स तु नीलपीता-
दिवदनयोर्बहिरेव मननं करोति । प्रशान्तमातृताभावो योगी सुखदुःखाभ्यां
कथमपि न सम्बध्यते ॥३३॥

तद्विमुक्तस्तु केवली ॥३४॥

सुखदुःखाभ्यां विमुक्तस्तत्संस्कारैश्चास्पृष्टो योगी केवली चिन्मय
इत्युच्यते ॥३४॥

मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा ॥३५॥

मोहेन अज्ञानेन प्रतिसंहतस्तादात्म्यमापन्न स एवं कर्मात्मा संसारोति
कथ्यते । उक्तं च—“अज्ञानैकघनो नित्यं शुभाशुभकलङ्कितः ।” इति ।

भेदतिरस्कारे सगन्तरकर्मत्वम् ॥३६॥

देह-प्राणादौ यः अहन्तारूपो भेदस्तस्य तिरस्कारात् शुद्धचैतन्यावि-
भावात् सगन्तरकर्मत्वम् अभिलषितवस्तुनिर्मातृत्वं भवति ॥३६॥

करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात् ॥३७॥

यथा स्वप्नसङ्कल्पादौ स्वतः करणसामर्थ्यस्य दर्शनात् करणशक्तिरनुभूयते
तथैव स्वानुभवे सततं संलग्नाद् योगिनः करणशक्तिर्भवति ॥३७॥

त्रिपदाद्यनुप्राणनम् ॥३८॥

स योगी दृढभावनातः स्वप्नसङ्कल्पेन तुल्यसृष्टिं करोति । अनया स्वतन्त्र-
करणशक्त्या अवस्थात्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं धृत्वा अनुप्राणिति यद्यपितुर्याख्यं
पदं माययाच्छादितं तथापि विषयभोगाद्यवसरेषु विद्युद्बदवभासनं तेन अनुप्राणनं
स्वात्मनः उत्तेजनं कर्तव्यम् ॥३८॥

चित्तस्थितिवच्छरीरकरणं बाह्येषु ॥३९॥

इयं स्वतन्त्राशक्तिः चित्तस्थितितुल्यं शरीरं बाह्यं करणमिन्द्रियं तद्विषयं
च अनुप्राणिति तन्मयी च भवति ॥३९॥

अभिलाषाद्वहिर्गतिः संवाह्यस्य ॥४०॥

यदि योगी तुरीयावस्थातो देहादिषु प्रच्युतो भवति तेषु अहंममाभि-
मन्यते तर्हि अपूर्णमान्यतारूपया अनया अभिलाषया जन्मजन्मान्तरेषु भ्रमणशीलस्य
पशुत्वस्य केवला बहिर्गतिरेव भवति ॥४०॥

तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः ॥४१॥

संवित्परामर्शसंलग्नस्य योगिनः अभिलाषक्षयात् जीवत्वभावना अपि
विनश्यति केवलं चिन्मात्ररूपेण स्फुरतीत्यर्थः ॥४१॥

भूतकञ्चुकी तदाविमुक्तो भूयः पतिसमः परः ॥४२॥

प्रपञ्चरूपात्पञ्चकञ्चुकात् विमुक्तो योगी पतिसमः शिवतुल्यः परः
उत्कृष्टः स भवति ॥४२॥

नैसर्गिकः प्राणसम्बन्धः ॥४३॥

यद्यपि शिवत्वमनुभवति तथापि पाञ्चभौतिकशरीरेण सम्बन्धयुक्त एव
भवति यतस्तस्य प्राणसम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वात् ॥४३॥

नासिकान्तर्मध्यसंयमात्मिकमत्रसव्यापसव्यसौषुम्नेषु ॥४४॥

नासिकान्तर्वर्तिन्याः प्राणश्वतेश्चन्द्रसूर्यसुषुम्णात्मिकायाः संयमादेकीकरणात्
परायां संविदि विमर्शं सततरता आन्तरं मध्यं प्रधानमन्तरतमं विमर्शरूपं
संयच्छन्तो ये महात्मानो तेषां कृते किमवशिष्यते न किमपीत्यर्थः ॥४४॥

भूयः स्यात् प्रतिमोलनम् ॥४५॥

ते योगिनो जीवन्मुक्ता अहरहः परमानन्दमेवास्वादयन्ति चैतन्यात्म-
रूपोन्मीलनरूपं तेषां भवतीति ॥४५॥

इति श्रीशिवसूत्राणामृज्वर्थबोधिनीवृत्तौ आणवोपाय प्रकाशन नामकः-

तृतीय उन्मेषः समाप्तः ।

भक्तिदर्शनम्

ऋज्वर्थबोधिनीवृत्तिसहितम्

तस्यायं प्रथमाह्निकः

वाचकात्मना प्रणवेन परतत्त्वं भगवदाख्यं स्मरन् महर्षिः शाण्डिल्यः
कर्मज्ञानाभ्यां प्राप्ताधिकाराय मुमुक्षवे सरहस्यं भक्तितत्त्वमुपदिशन्
सूत्रयति “ॐ” इत्यादि—

ॐ अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥१॥

अथेत्यानन्तर्याथो गृह्यते नाधिकाराथो मङ्गलार्थो वा, अधिकाराथस्य
समन्वयाभावात् मङ्गलार्थस्य च शिष्टाचारानुमोदितस्य श्रुत्याप्रयोजनवत्त्वात्
अन्येन नीयमानोदककुम्भवत् साफल्यम् । कर्मज्ञानानुष्ठानान्तरमित्यर्थः । यतो
हि कर्मज्ञानाभ्यां भगवत्तत्प्राप्तेरभावात् अतः कारणात् भक्तिजिज्ञासा—भवतेः
भगवदनुग्रहप्रतिपादकशास्त्रस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा—कर्तव्येतिशेषः । कर्मणि
षष्ठी । शास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्तये अनुबन्धचतुष्टयं विषयसम्बन्धप्रयोजनाधिकार्या-
दिप्रसङ्गानुसारं ज्ञातव्यत्वेन योज्यम् ॥१॥

भक्तेर्लक्षणं कुर्वन्नाह—सेत्यादि ॥

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥२॥

ईश्वरे सर्वैश्वर्यवति भगवति परा सर्वातिशायिनी सर्वेभ्यो लौकिका-
लौकिकविषयेभ्य उत्कृष्टा अनुरक्तिः प्रेमलक्षणा सा भक्तिरुच्यते भगवत्-
प्रवर्णनमात्मभिरिति ॥२॥

एवं लक्षणलक्षितस्य भक्तितत्त्वस्य प्रयोजनमाह—तदित्यादिना ।

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥३॥

तस्यां भक्तौ लिङ्गतीति तत्संस्थस्तस्य तत्संस्थस्य अमृतत्वोपदेशः मोक्षो-

पदेशस्तस्मात् “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति श्रुतेः । साध्यसाधनयोरैक्य-
मभिप्रेत्य ब्रह्मसंस्थेति निर्देशः । अहंममाभिमानवतो बन्धकोटौ निक्षिप्तस्य
संसारिणः अनिशं शोकमोहपरिपूर्णः संसारः प्रवर्तते । यदा तु भगवति प्रेम-
लक्षणां रतिं कुरुते तदा विमुच्यते इत्यर्थः ।

ननु “ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः” इति श्रुतेर्ज्ञानादेव मुक्तिः प्रतिपाद्यते कथ-
मत्रोच्यते भक्त्या इति चेन्न गौणत्वात् ज्ञानाद् गौणरूपं व मुक्तिर्भवति न तु
मुख्या । प्रधानभूतामुक्तिस्तु भक्त्यैव भवति इत्याशयः ॥ “ततो मां
तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । भक्त्या मामभिजानाति यावान्
यश्चास्मि तत्त्वतः ॥” इति भगवद्वचनात् अभिजानातिना तादात्म्यरूपा
मुक्तिः सिद्ध्यति ॥३॥

एवमुक्ते भक्तिज्ञानयोरभेद एव सिध्यतीति तन्निषेद्धुमाह—ज्ञान
मित्यादि ।

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥४॥

ईश्वरसम्बन्धिज्ञानविशेषो न भक्तिः किन्तु तस्मिन् परमा प्रीतिरेव
भक्तिपदार्थः । यतः शत्रूणामप्रीतिभाजामपि ज्ञानं भवति परन्तु तस्मिन्
प्रीत्यभाव एव भवति तस्मात् नास्ति उभयोरैक्यमिति ॥४॥

द्वयोर्विरोधमाह—तथेति ।

तयोपक्षयाच्च ॥५॥

प्रत्युत तया भक्त्या ज्ञानस्योपक्षयो लयस्तस्माच्च हेतोर्भक्तेरेव मुख्यत्वं
भगवत्प्राप्तौ इति स्वीकर्तव्यम् प्रेमातिशयेन जीवस्य तदा परमात्मनि लयो
भवति । एवं सति मध्यवर्तिनो ज्ञानस्य कथं स्थितिः स्यादित्यभिप्रायः ॥५॥

स्वरूपमाह—द्वेषेत्यादिना ।

द्वेषप्रतिपक्षभावादसशब्दाच्च रागः ॥५॥

द्वेषस्य अप्रीतेः प्रतिपक्षभावात् विरोधित्वात् रसशब्दप्रतिपादकत्वाच्च
रागो भक्तिः “रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति” इति श्रुतेः । ह्येव शब्दाम्यां
द्वेषस्य तत्प्रतिपक्षनिवृत्तिर्गम्यते ॥६॥

भक्तेः स्वतन्त्रत्वमाह—नेत्यादिना ।

न क्रियाकृत्यनपेक्षणाज् ज्ञानवत् ॥७॥

यथा ज्ञानस्य क्रियादीनामपेक्षा ज्ञातृज्ञेयादिरूपा विद्यते तथा भक्तेर्नास्ति तदवपेक्षणात् स्वतन्त्रत्वात् सा तु भगवत्कृपयैव लभ्यते न साधनैरिति भावः ॥७॥

तस्याःफलानन्त्यमाह—अतएवेत्यादिना ।

अत एव फलानन्त्यम् ॥८॥

यद्यत्साधनजन्यं तत्तदनित्यमितिव्याप्त्या साधनजन्यत्वाज्ज्ञानस्य फलं नश्वरमेव; भक्तिफलन्तु नित्यमनन्तं साधनाजन्यत्वात् । भगवत्कृपायाः स्वातन्त्र्यं जीवकृतसाधनाविषयत्वेन निर्णीतमित्यर्थः ॥८॥

ज्ञानाद्भक्तिसौलभ्यमाह—तद्वत् इत्यादिना ।

तद्वतः प्रतिपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रतिपत्तिवत् ॥९॥

ज्ञानवतामपि प्रतिपत्तिशब्दाद् भगवच्छरणप्रतिपादकात् शास्त्राच्च न ज्ञानं मुख्यं साधनमवगम्यते । “कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिम् ।” “निवृत्त-तर्पैरुपगीयमानात्” इत्यादि शास्त्रप्रमाणाद् ज्ञानिनोऽपि ऐकान्तिकीं भक्तिं कुर्वन्त्येव । इतर प्रपत्तिवच्च न । अर्थात् इतरेषां प्रपत्तिवत् शरणागत्यैव ज्ञानं न किन्तु भक्तिरेव सर्वेषां सुलभा भागवतादिषु प्रसिद्धा यथा ब्रजगोपिका ध्रुवप्रह्लादादीनां तथा ज्ञानं न सर्वेषां सुलभं वचचित्प्रसिद्धम् । “दुर्गपथ-स्तत्कवयो वदन्ति” इति श्रुतेः ॥ ज्ञानमार्गस्य दुर्गत्वावबोधनाच्च भक्ति-दाढ्याय ज्ञानस्य निन्दास्मरणाच्च अत एव भक्तिदाढ्याय ज्ञानस्य निन्दन-मपि दृश्यते । “आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुग्मदङ्घ्रयः” इति ॥९॥

भक्तेर्मुख्यत्वमाह—सेत्यादिना ।

सा मुख्या इतरापेक्षितत्वाच्च ॥१०॥

इतरेषु भक्त्यतिरिक्तेषु सर्वेषु साधनेषु अपेक्षितत्वात् सिद्धिप्रदत्वेना-वश्यकत्वाच्च सा भक्तिर्मुख्या प्रधाना मन्यते महात्मभिरिति शेषः ॥१०॥

भक्तेः स्वाभाविकत्वमाह—प्रकरेत्यादिना ।

प्रकरणाच्च ॥११॥

प्रकरणात् प्रकृतेष्व भक्तेः सार्वभौमत्वं न्यायसिद्धमस्ति यथा लोक
अनुरागादेव सर्वेषां कार्याणां सिद्धिर्भवति तद्वत् पारमार्थिके विषयेऽपि
अनुरागस्य मुख्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् तस्य स्वाभाविकत्वात् । भक्तिहीनं साधनं
निरर्थकमित्यर्थः ॥११॥

अन्यसाधनेभ्यो विलक्षणत्वमाह—दर्शनं फलमित्यादिना ।

दर्शनं फलमिति चेन्न तेन व्यवधानम् ॥१२॥

ज्ञानादुपासनाच्चेष्टरदर्शनं फलं सम्पद्यते परं तत्तु भक्तिकलं भवितुं
नार्हति तेन ज्ञानोपासनादिसाधनेन व्यवधानात् तद्भावापत्तेरभावात् तस्य त्रिपुटी
विषमत्वात् भक्तिस्तु अभेदं सम्पादयति अत एव विलक्षणेति ॥१२॥

लोकसिद्धिनिदर्शनेनाह—

दृष्टत्वाच्च ॥१३॥

लोके प्रियप्रियतमयोरैक्यं दृष्टम् तस्य भावस्तस्माच्च सर्वेभ्यः साधनेभ्यो
भक्तिर्गरीयसी तत्प्रतिपादकत्वात् ॥१३॥

दृष्टान्तयति अत एवेत्यादिना ।

अत एव तदभावाद् बल्लवीनाम् ॥१४॥

अत एव कारणात् तदभावाद् ज्ञानविज्ञानाद्यभावात् अपि बल्लवीनां
ब्रजगोपिकानामनुरागादेव मुक्तिलाभः प्रसिद्धो भक्तिशास्त्रे ॥१४॥

ज्ञानाद्वैलक्षण्यमाह—भक्त्येत्यादिना ।

भक्त्या जानातीति चेन्न अभिज्ञप्तया साहाय्यात् ॥१५॥

भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वचनेन ज्ञानसाधनीभूताभक्तिरिति
मन्यते इति चेन्न अभिज्ञप्तया साहाय्यात् तत्त्वज्ञानरूपेण साहाय्यमेव ज्ञानं
करोति न प्रीत्या जन्यते किन्तु भक्तिरपूर्वा तद्विलक्षणैवाभिमाना
आचार्याणामिति ॥१५॥

उक्तं स्मारयति—प्रागित्यादिना ।

प्रागुक्तञ्च ॥१६॥

प्राचीनैराचार्यैरेवमेवोक्तं पूर्वं सूत्रैः, मया शाण्डिल्येनापि प्रतिपादितम् ।
तथाचाह भगवान् वासुदेवः—“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।” तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः
एकभक्तिविशिष्यते ।” इति ॥१६॥

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥१७॥

एतेन पूर्वोक्ताप्तवाक्येन युक्त्या च विकल्पो भावाभावविषयकः सन्देहोऽपि
प्रत्युक्तः प्रत्याख्यातो वेदितव्यः ॥१७॥
देवादिभक्तितो वैलक्षण्यमाह—देवेत्यादि ।

देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात् ॥१८॥

परमात्मानं परित्यज्य कामनादोषदुष्टान्तःकरणा ये पक्षपातयुक्त्या
बुद्ध्या अन्यदेवतामुपासते ते भगवद्भक्ता न भवितुमर्हन्ति । तेषामन्यत्रापि
विषवादिष्वपि भेदरूपेषु पक्षपातो दृश्यते । तस्य पक्षपातस्य साहचर्यात् तेन
सार्धं सहभावस्य दर्शनात् । न तथा भगवद्भक्तानां निवृत्तकामत्वात्तेषाम्
इत्यर्थः ॥१८॥

योगस्योपयोगितामाह—योगेत्यादि ।

योगस्तु भयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत् ॥१९॥

चित्तवृत्तिनिरोधात्मको योगस्तु उभयात्मकं भक्तिज्ञानयोरुभयोः
साहाय्यमाचरति ; काकाक्षिन्यायवत्, प्रयाजवत् यथा प्रयाजो वाजपेय-
मुपकरोति इति ॥१९॥

इति प्रथमाह्निकः समाप्तः ।

इयता ग्रन्थेन पराभक्तेः स्वरूपं याथातथ्येन प्रदर्श्य इदानीं मध्यमा-
धिकारिणोऽपि क्रमेण भक्तिभाजो भवेयुरिति गौणीं भक्तिं कथयति—
गौणेत्यादिना ।

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥२०॥

गौण्या अपरया भक्त्या गौण्येति निर्देशोक्तायाः, परत्वं समायातं प्रीत्या,

समाधिसिद्धिः, समाधिर्योगः युज् समाधावितिस्मरणात् तस्य सिद्धिः प्राप्तिः पूर्णतेति यावत् ईश्वरप्रणिधानादित्युक्तत्वात् ॥२०॥

सर्वदोषाकरत्वाद्रागस्य तदपरनामधेयस्य भक्तितत्त्वस्यापि रागत्वात् हेयकोटि निविष्टत्वेन कथमुपादेयत्वमिति महतीमाशंकां दूरीकुर्वन्नाह- हेयेत्यादि ।

हेया रागत्वादितिचेन्नोत्तमास्पदत्वात्सङ्गवत् ॥२१॥

अनुराग एव भक्तिरित्युक्तः सोऽनुरागो दुःखकारणत्वात् हेयः तथापि उत्तमास्पदत्वाद्भगवत्प्रापकत्वात् सङ्गवत् सत्सङ्गवद् ग्राह्य एव यथा सङ्गस्य बन्धजनकत्वात् मुमुक्षुभिः तन्निवृत्तिः क्रियते परं सत्संयस्तु तद्विपरीतः, तद्वद्भक्तिरपि रागस्वरूपात्मिका सती अपि दोषजनिका न किन्तु भगवत्प्रापिका अतएव ग्राह्या शुद्धत्वात् ॥२१॥

भक्तस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादयति—तदेवेति ।

तदेव कर्मज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥२२॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।

इति भगवद्गीतोक्तेः सर्वं समञ्जसम् ॥२२॥

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥२३॥

प्रश्ननिरूपणाभ्यां गीतोक्तकृष्णार्जुनसंवादाभ्यामाधिक्यस्य सर्वसाधन- श्रेष्ठत्वस्य सिद्धेः सिद्धत्वात् युक्ततमत्वस्य प्रतिपादनात् ॥२३॥

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥२४॥

भक्तेः श्रद्धासादृश्यं नास्ति तस्याः श्रद्धायाः साधारण्यात् सामान्यात् सर्वत्र तुल्यत्वेनाभ्युपगमात् । भक्तिस्तु विशेषरूपा अतएव विलक्षणा ।

उभयोर्भेदमाह—तस्येत्यादिना ।

तस्याअन्यत्र चानवस्थानात् ॥२५॥

श्रद्धाया अनेकत्र विद्यमानत्वम्, भक्तिस्तु केवलं भगवन्तमेवाश्रयति अत उभयोर्भेदः स्पष्टः ॥२५॥

ब्रह्मकाण्डस्य वेदस्यापि भक्तौ तात्पर्यमिति कथयति—ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तस्यानुज्ञानाय सामान्यात् ॥२६॥

ब्रह्मकाण्डमुपनिषच्छास्त्रन्तु निश्चयेन भक्तौ पर्यवसितम् अतएव ज्ञानोप-
देशानन्तरं भक्तितत्त्वोपदेशः सङ्गच्छते—“यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ ।” इति भक्तिसाधनत्वेनैव ज्ञानकाण्डस्य उपयोगः श्रुतः अतएव
तत्साधारणम् तस्माद्धेतोर्भक्तिरेव परमपुरुषार्थसाधनरूपा स्वीकर्तव्येति
निर्णयः ॥२६॥

इति श्रीभगवच्छाण्डिल्यकुते ऋग्वर्थबोधिन्यां वृत्तौ

प्रथमेऽध्याये द्वितीयाह्निकः समाप्तः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तस्यायं प्रथमाह्निकः

परागौणीभेदभिन्नस्य भक्तितत्त्वस्य रूपं निश्चित्य भक्ताचार्याणां
सम्मतिं दर्शयितुं तथा सृष्टिक्रमविषयकं तत्त्वं दिदर्शयिषुराचार्यः आह—
बुद्धीत्यादि ।

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवघातवत् ॥२७॥

बुद्धिहेतुकप्रवृत्तय आविशुद्धेश्चित्तशुद्धेः पर्यन्ता एव भवन्ति अवघातवत् ।
यथा अवघातस्तुषनिवृत्तिपर्यन्तो भवति तथैव ज्ञानोपासनापराश्चित्तव्यापारा
अपि चित्तशुद्धिमभिलक्ष्यैव जायन्ते ॥२७॥

तदङ्गानाञ्च ॥२८॥

तदङ्गानां गौणीयसाधनानां श्रवणमननादीनां च आवश्यकता निवर्तते
भगवद्भावदाढ्यार्थमेव तेषामुपयोगः तद्दाढ्यं सति तन्निवृत्तिः ॥२८॥
अस्मिन् विषये काश्यपाचार्यसम्मतिं दर्शयति—तामिति ।

तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् ॥२६॥

तामुक्तलक्षणावस्थां द्वैताचार्यः काश्यपः ऐश्वर्यपदां ब्रवीति जीवेश्वरयो-
नित्यस्वातन्त्र्यमभ्युपगम्य एतद् भवति नित्यषड्विधैश्वर्ययुक्त ईश्वरः । सुख-
दुःखादिसंसारधर्मयुक्तोऽणुपरिमाणश्च जीवः । उभयोर्भेदः सार्वकालिको
नित्यश्च “द्वासुपर्णी” इत्यादिश्रुत्युक्तः । भक्त्या जीवस्तदैश्वर्यभावमुप-
गच्छति “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” । इति श्रुत्यनुसारमिति काश्यप
आचार्यो मन्यते ॥२९॥

द्वैतस्य परिच्छिन्नत्वादपूर्णत्वमिति मत्वा बादरायणाचार्योऽपरितुष्टो
ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं । परं भक्तिमेव निःश्रेयससाधनं मन्यमान आह—आत्मे-
त्यादि ।

आत्मैकपरां बादरायणः ॥३०॥

अद्वैताचार्यो बादरायण आत्मैकपरां द्वैतनिवृत्तलक्षणामेवभवितं मन्यते
भेदस्य मायिकत्वात् । “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः
सर्वेषु भूतेषु मद्भवितं लभते पराम् ॥” इत्युक्तेः । तच्चाद्वैतं द्विविधम्
परिणामि विवर्तञ्चेति भेदान् । भक्तिशास्त्रे पूर्वमेव ग्राह्यम्, द्वितीयन्तु
अनुपयोगिज्ञानमात्र प्राधान्यात् । पूर्वस्मिन् अद्वैते सत्ख्यातिरपरस्मिन्
अनिर्वचनीय ख्यातिः ब्रह्मभित्तस्य सर्ववस्तुजातस्य मिथ्यात्वात् किञ्चिदपि
निरूपयितुं सर्वथा अशक्यमेव ॥३०॥

प्रकृतशास्त्राचार्यस्य श्रीशाण्डिल्यमहर्षेस्तु द्वयं द्वैताद्वैतमनुमतं संवाद-
रूपात्मकत्वादित्याह—उभयेत्यादि ।

उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥३१॥

शाण्डिल्यः प्रकृतदर्शनोस्कर्ता आचार्यः उभयपरां द्वैताद्वैतपरां भेदा-
भेदप्रतिपादनपरां मन्यते शब्दोपपत्तिभ्याम्, शब्दो वेदादिशास्त्रम्, उपपत्ति-
युक्तिः ताभ्यामिति, यदा द्वैतमिव भवति तदा इतर इतरं पश्यति—यस्य तु
सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ; “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” कार्यकारणयो-
रभेदात् अद्वैतम् कार्यस्य कारणान्न्यूनवृत्तिमत्वाच्च द्वैतम् सत्कार्यवादे
कार्यस्य सत्यत्वात् कारणावस्थायामपि विद्यमानत्वमभ्युपगतम् अद्वैतसहिष्णु
द्वैतं तु सर्वथा त्याज्यम् तस्य द्वैतमूलकत्वात् सुषुप्तिवत् इति युक्तिः । यथा

स्वापकाले निवृत्तव्यवहारत्वाद् भेदः जाग्रदवस्थायां जगत्त्रयञ्चस्य प्रतीय-
मानत्वाद् द्वैतमित्युभयोर्विवेकः । इत्थं भेदाभेदशास्त्रं सम्यक् समन्वितं
भवति ॥३१॥

द्वैताद्वैतयोः तमः प्रकाशवद् विरुद्धत्वाद् कथं समन्वयः इत्याशङ्कां
समाधातुमाह—वैषम्यादित्यादि ।

वैषम्यादिसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवदवैशिष्ट्यात् ॥३२॥

द्वैताद्वैतयोः परस्परं वैषम्याद् विरुद्धत्वात् सिद्धं विप्रतिषिद्धमिति चेन्न
अभिज्ञानवत् स्मृतिसिद्धप्रत्यक्षज्ञानवत् अवैशिष्ट्यात् सामान्यादित्यविरोधः ।
“सोऽयं देवदत्त” इति ज्ञाने यथा परोक्षापरोक्षयोरुभयोरैक्यं तथा द्वैताद्वैतयो-
रविरोधोऽवगन्तव्यः । सुषुप्तिदृष्टान्तः पूर्वसूत्रे प्रदर्शितः, ‘खद्योतवच्चाव-
गमनीयः ॥३२॥

वैषम्यनिर्मुक्तित्वं भगवतः प्रतिपादयति—नचेत्यादिना ।

न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥३३॥

परः परमात्मा पुरुषोत्तमो न क्लिष्टः वैषम्यदोषदुष्टो न भवति,
यतो ज्ञानेनैव विशेषभावानामुपलब्धिर्भवति, तच्चात्पज्ञानेन जीवस्यैव
सम्भवति न परमेश्वरस्य स तु सर्वदा विशेषज्ञानवान् अतो निर्दुष्ट
इत्यर्थः ॥३३॥

भगवतो ऐश्वर्यमपि निरवधिकमित्याह—ऐश्वर्यमिति ।

ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥३४॥

ननु भगवतः ऐश्वर्यं षड्विधरूपेण प्रसिद्धम् । तथेति क्लिष्टमिति
चेन्न स्वाभाव्यात्—क्लेशेन अस्पृष्टत्वमेव तस्य स्वाभाव्यात्—स्वाभाविकत्वात्
स्वभावसिद्धस्य प्रतिबन्धायोगात् इत्यर्थः ॥३४॥

तदेव स्पष्टयति—अप्रतिषिद्धमिति ।

अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तदभावाच्च नैवमितरेषाम् ॥३५॥

ईश्वरस्यैश्वर्यं कदाचिदपि केनचिदपि न प्रतिबध्यते नित्यत्वात्, इतरेषां

जीवानां तदभावात् अस्वाभाविकत्वात् ईश्वरसादृश्यं नास्ति अविद्यया प्रति-
बद्धत्वात्तेषां क्षुद्रत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥३५॥

अनुपपत्तिं दर्शयति—सर्वानृते इत्यादिना ।

सर्वानृते किमिति चेन्नैवं बुद्धानन्त्यात् ॥३६॥

सर्वस्य ऐश्वर्यस्य मिथ्यात्वात् परित्यागे सति ऐश्वर्यं किम् किमर्थ-
मिति चेत् नैवं, जीवबुद्धीनामानन्त्यात् नहि सर्वे जीवा ऐश्वर्यनिरपेक्षा
भवितुमर्हन्ति । संस्कारवैचित्र्येणानन्तत्वात् तेषाम् । “मनुष्याणां सहस्रेषु
कश्चिद्यतति सिद्धये ।” इति—विरलत्वमवगम्यते । अतः सर्वत्र ग्रन्थेषु
सिद्धीनां वर्णनं सङ्गच्छते ॥३६॥

सङ्क्षेपेण जीवेश्वरयोः स्थितिं निरूप्य प्रकृतेः सृष्टिकर्तृत्वमाह—प्रकृती-
त्यादिना ।

प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानत् ॥३७॥

कारणकार्यभावयोरन्तरालाद् माध्यममाश्रित्य, “ल्यब्लोपेपञ्चमी,”
वैकार्यं सृष्टिकार्यं भवति प्रकृतेः अस्वातन्त्र्यात् चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात्
चित्सफुरणमादायैव प्रकृतिजंगत्कार्यं करोति, न तु स्वातन्त्र्येण साङ्ख्यवदि-
त्याह भगवान् वासुदेवः—“मयाव्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।” इति-
गुण वैचित्र्येण सृष्टिस्थितिलयाः प्रकृतितो भवन्ति । प्रकृति विशिष्ट ब्रह्मजगदा-
कारेण परिणमते ब्रह्मविशिष्टं प्रकृतितत्त्वं वेति स्वीकर्तव्यम् । मृत्तिकासुवर्णं
कार्णायसादिश्रौत दृष्टान्तेषु अविकृतपरिणामवादस्यैवाङ्गीकारात् विवर्त-
स्यानुपलम्भाच्च ॥३७॥

तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥३८॥

तत्प्रतिष्ठा तस्याः प्रकृतेः प्रतिष्ठा आधारः तत्प्रतिष्ठा परमपुरुषः
तस्मिन् प्रकृतिः शक्तिरूपेण तिष्ठति आधाराव्येयभावः सम्बन्धः गृहपीठवत् ।
यथा गृहे पीठे आसनविशेषे तिष्ठन् उच्यते तेन उभयोः स्थितिः एव बुध्यते
तिष्ठतः पीठस्य च तद्वत् प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धः ज्ञातव्य इति ॥३८॥
परस्परं सापेक्षत्वमाह—मिथ इत्यादिना ।

मिथोपेक्षणादुभयम् ॥३९॥

सृष्टिकार्ये मिथः उभयोः प्रकृतिपुरुषयोरपेक्षा अस्ति तस्मादुभयं कारणं

सिध्यति, विशिष्टस्य ऐक्यात् उभयोरभेद इति विशिष्टमतवादिनो मते
केचिदनित्यमङ्गीकुर्वन्ति । तेषामपि मतं युक्तिविरुद्धमेवावगन्तव्यम् नित्यभेदाङ्गी-
कारे अद्वैतकथनं हास्यास्पदमेवेति ॥३९॥
तदेव ब्रह्मयति—चितीत्यादिना ।

“चित्यचितोनंतृतीयम्” ॥४०॥

चित्यचितोः शक्तिशक्तिमतोरभेदव्यायेन उभयोस्तयोरैक्यमेव मन्तव्यम्

न तृतीयमित्यर्थः ॥४०॥

युक्तौ च सम्परायात् ॥४१॥

युक्तौ सृष्टिकाले उभयोश्चित्यचितोः पार्थक्यमस्ति तदुपरते तयोः
ऐक्यमेवास्ति ब्रह्मणा सार्धं न पदार्थत्रयमित्यर्थः । तदेव ब्रह्मविद्ब्रह्म उच्यते
चिदचितोस्तस्य शक्तित्वादभिन्नत्वम् सिध्यति ॥४१॥

तयोश्चिदचितोः सत्यत्वमाह—शक्तित्वादित्यादिना ।

शक्तित्वाच्चानृतं वेद्यम् ॥४२॥

शक्तिशक्तिमतोरभेदात् शक्तिपरिणामभूतं जगत् न मिथ्या सत्कार्यवादे
कार्यस्य सत्यत्वात्, तच्च कार्यं द्विविधम् सूक्ष्मं स्थूलं च । स्थूलस्य विनाशि-
त्वम् सूक्ष्मस्य कारणेन सार्धं स्थायित्वं नित्यत्वं च अन्यथा कार्यकारणभाव
सम्बन्धरहितत्वेन नियमतः कार्यानुत्पादापत्तेः । दुग्धादेव दध्नः उत्पत्ति
प्रतिनियमविशेषाभावाद् अव्यवस्थोपपत्तेश्च । अत एव शक्तेः सत्यत्वाद्
वेद्यस्य जगतो नित्यत्वं सत्यत्वं च सिद्धम् ॥४२॥

उक्तेभ्यः प्रसङ्गेभ्यो द्वैताद्वैतादिनिर्णयपूर्वकः सृष्टिसिद्धान्तः प्रति-
पादितः । इदानीं प्रकृतमेव भक्तानां लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—तदित्या-
दिना ।

तात्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः ॥४३॥

भक्तानां लक्षणानि चित्तपरिशुद्धिवाच्यानि गम्या ज्ञातव्यानि लिङ्गेभ्यो
मोक्षशास्त्रेभ्यः लोकवत् । लोके यथा धूमं दृष्ट्वा वह्निविषयकं ज्ञानं भवति
तद्वद् वेद्यम् ॥४३॥

तथाह—सम्मानेत्यादिना ।

सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमस्थितितदर्थप्राण-

सर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात् ॥४४॥

ईश्वरे सम्मानबुद्धिं कृत्वा प्रीतिकारणं सम्मानम्, भगवन्नामकं कंचित्

पुरुषं दृष्ट्वा भगवद्भक्तेः स्मरणं बहुमानम्, 'क' इति वर्णं दृष्ट्वा प्रह्लादः यथा कृष्णप्रेम्णि उन्मत्तोऽभूत् इयं प्रीतिः, ब्रजगोपिकानां विरहः, अन्यपदार्थ-मनपेक्ष्य भगवत् एवापेक्षाकरणमितरविचिकित्सा यथा चित्रकेतूपमन्व्या-दयः । भगवतो महिम्निरताभक्ता व्यासादयः, भगवदर्थप्राणधारका हनूमदादयः, बलेराज्ञस्तदीयत्वम्, नारदस्य तद्भावत्वम्, भीष्मधर्म-राजादयोऽप्रातिकूल्यभक्ताः, भक्तवृत्तिभेदादनेकत्वमधिकारभेदाच्च बाहुल्यं विज्ञातव्यम् ॥४४॥

द्वेषादयस्तु नैवम् ॥४५॥

यथा भक्तानामानन्दप्राप्तिस्तथा भगवति द्वेषबुद्धिं कुर्वाणा राक्षसास्तु निश्चयेन न परमानन्दभागिनो भवन्ति, द्वेषबुद्ध्या राक्षसा अपि भगवन्तं स्मरन्ति तेन ते मुक्तिभाजो भवन्ति, भगवच्चिन्तनस्यैकान्तिकफलत्वात् आनन्दभागिनस्तु भक्ता एव भवन्ति ॥४५॥

अवतारेष्वपि भगवत्प्रीतिःकर्तव्यैवेत्याह—तदिति ।

तद्वाक्यशेषात्प्रादुर्भाविविष्वपि सा ॥४६॥

सा प्रीतिः भक्तिरूपा अनन्तमारम्य अवतारादिषु मत्स्यादिष्वपि अस्त्येव तद्वाक्यशेषात् कर्तव्या, भगवत्प्रतिपादकभक्तिशास्त्रेषु समानरूपेण प्रतिपादित-त्वात्, अत एव प्रादुर्भावेषु न्यूनत्वं नास्त्येव ॥४६॥

जन्मकर्मविदश्चाजन्म शब्दात् ॥४७॥

जन्मकर्मरहितस्य भगवतो जन्मकर्मादि केवलं तस्य लीलामात्रमेव भक्त-कारुण्यवशात् प्रेमातिशयेन चाविर्भावः, तज्ज्ञानेन भगवत्प्राप्तिर्भक्तानामित्याह भगवान्—“जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।” (गी० ४-९) ॥४७॥

तस्य जन्मनो दिव्यत्वमाह—तच्चेति ।

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥४८॥

तच्च दिव्यं जन्म कर्म च असाधारणमेव । तदसाधारण्यस्य शक्त्या प्रतीयमानत्वात् । “प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया” । इति स्वोक्तेश्च ॥४८॥

अवतारग्रहणे हेतुमाह—मुख्येति ।

मुख्यं तस्य हि कारुण्यम् ॥४६॥

जन्मकर्मादिस्वीकारे तस्य भगवतः कारुण्यमेव मुख्यं प्रधानं कारणं, हि निश्चयेन आत्मकामत्वात् । धर्मरक्षणादिकन्तु गौणमेवेति निर्णीतम् ॥४९॥

विभूतयोऽपि भगवत्स्वरूपाः किन्तास्वपि भगवद्बुद्धिः कर्तव्या ? न वा ? इत्याशंका निवर्तयन्नाह—प्राणित्वादित्यादि ।

प्राणित्वाच्च विभूतिषु ॥५०॥

जीवत्वाद् भगवद्विभूतयो भक्तिं दातुं न प्रभवन्ति ॥५०॥

यतः—

द्युतराजसेवयोः प्रतिषेधात् ॥५१॥

“द्युतं छलयतामस्मि” “नराणाञ्च नराधिपम् ।” इति राजद्युतयो-
विभूतिसत्त्वेऽपि मनुष्याणां मुमुक्षूणां प्रतिषेधात्—“अक्षैर्मादीव्यः ।” “राजश्रयो
न कर्तव्यः ।” “दशवेश्यासमो नृपः ।” इत्यादि निषेधात् ॥५१॥

तर्हि भगवतः कृष्णस्यापि जीवत्वमायाति विभूतिषु परिगणनात् इत्या-
शङ्कां वारयति—वासुदेवेत्यादिना ।

वासुदेवप्रीतिश्चेन्न आकारमात्रत्वात् ॥५२॥

यद्यपि भगवति वसुदेवात्ये श्रीकृष्णेऽपि विभूति शब्दः स्मर्यते गीतासु
“वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि” इति, तथापि “कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इति
प्रमाणात् पूर्णानन्दब्रह्मस्वरूपत्वमेवावगम्यते आकारमात्रत्वादानन्दस्वरूप-
त्वादित्यर्थः ॥५२॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥५३॥

पुराणादिषु सर्वत्र अवतारवादस्य स्मरणाद् दर्शनात्सिद्धिः ॥५३॥

वृष्णिषु श्रेष्ठत्व यापनायैतत् ॥५४॥

भगवान् श्रीकृष्णो विभूतिगणनावसरे स्वं स्वरूपमपि विभूतित्वेन गणया-
ञ्चकार तच्च वृष्णिषु वृष्णिकुलस्य श्रेष्ठत्वयापनाय महाभागत्वव्यापनाय न
तु आत्मनो विभूतिव समर्थनाय तस्य भगवद्रूपत्वादित्यर्थः ॥५४॥

एवं प्रसिद्धेषु ॥५५॥

एवं पूर्वोक्तरीत्या रामनृसिंहादिष्वपि ईश्वरत्वमवगन्तव्यम् ।

इति द्वितीयोऽध्याये प्रथमाह्निकः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाह्निकः ।

पराभक्तेस्तत्त्वं प्रदर्श्य इदानीं गौणभक्तेः स्वरूपमाह—भक्त्येति ।

भक्त्या भजनोपसंहाराद् गौण्या परायै तद्धेतुत्वात् ॥५६॥

गौणभक्त्या भजनोपसंहाराद् भजनसेवादिकारणाद् परायै पराभक्ति-
सिद्धये भवति, तद्धेतुत्वात् तस्याः पराभक्तिसाधनेत्वात् । भजनसेवातीर्थं
सेवनलीलानामकीर्तनादयो—गौणभक्तय एव ।

गौणभक्तेः स्फुटसाधनत्वमाह—रागार्थैरिन्यात्यादिना ।

रागार्थैः प्रकीर्तिसाहचर्याच्चेतरेषाम् ॥५७॥

नमस्कारनामकीर्तनादयोऽनुरागार्था एव प्रकीर्तिसाहचर्यात् अनुरागवृद्धयर्थं
सहायकत्वात्तीर्थाटनादीनाम् ॥५७॥

अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्यादौ च काण्डत्वात् ॥५८॥

अन्तराले मध्ये काण्डत्वादुपासनाकाण्डत्वात् शेषा उपासनाप्रकारा उपा-
स्यादौ इष्टस्वरूपादौस्यु भवेयुः । “सततं कीर्तयन्ती मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
तमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो
मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् ॥” इत्यादि शास्त्र-
निर्दिष्ट प्रकारा बोद्धव्याः ॥५८॥

ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥५९॥

गौण्या भक्त्या पावित्र्यमुपक्रमात् चित्तशुद्धिलाभादकाग्र्यम् ॥५९॥

तासु प्रधानयोगात्फलाधिक्यमेके ॥६०॥

तासु गौणभक्तिषु प्रधानयोगात् परासाधत्वात् फलाधिक्यम् अत एव गौणी
भक्तिरेव प्रधाना इत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥६०॥

नाम्नेति जैमिनिः सम्भवात् ॥६१॥

नाम्ना “गौणी” इति नाम्ना गौणीभक्तिरप्रधानैव सम्भवात् सत्त्वात् इति
जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥६१॥

अत्राङ्गप्रयोगाणां यथाकालसम्भवो गृहादिवत् ॥६२॥

यथा गृहादिनिर्माणसिद्धौ भित्तेरुपयोगस्तेन अट्टालिकायाः सिद्धिः तद्वत्
गौण्या भक्त्या परायाः सिद्धिः । अङ्गप्रयोगाणां यथाकालसम्भवः कालेन-
परिपच्यते ॥६२॥

एतेष्वक्तेषुसाधनेषु सर्वेऽनुष्ठातव्या अथवा एक एव—इत्याहेश्वरेति ।

ईश्वरतुष्टरेकोऽपि बली ॥६३॥

भगवत्प्राप्तौ एकोऽपि एकमात्रमपि सम्यगनुष्ठित साधनं बली मुख्यं भवति
तस्य प्रसादायेत्यर्थः ॥६३॥

तदाह—अबन्धेति ।

अबन्धोर्पणस्य मुखम् ॥६४॥

सर्वकर्मसमर्पणात् अबन्ध मुक्तो भवति, इदं मुखं प्रधानं कारणमीश्वर-
तुष्टाविति—“अहन्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ।” इति प्रतिज्ञा-
वचनात् ॥६४॥

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात् ॥६५॥

दृष्टसौकर्याच्चिन्तनानुकूल्यात् ध्यानस्य नियमः यथाचाह श्रुतिः—“समे
गुचीशर्करावह्निबालुकाविर्वाजते शब्दजलाशयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु
चक्षुपीडने गृहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ।” (श्वे० २—१०) । पतञ्जलि-
रप्याह—“यथाभिमतध्यानाद्वा” इति ॥६५॥

भगवत्पूजाया अवश्यकर्तव्यतामाह—तदिति ।

तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥६६॥

भगवत्पूजां विहाय अन्यप्रकारकमनुष्ठानं यजनमुच्यते बन्धहेतुत्वात्तस्य ।
भगवत्पूजनं तु मुक्तिहेतुकमित्यर्थः ॥६६॥

पादोदकन्तु पाद्यम् अव्याप्तेः ॥६७॥

भगवत्पादोदकं पाद्यमुच्यते तद्ग्रहणाद् भक्तेः स्फुरणं भवति ॥६७॥

स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ॥६८॥

स्वयं स्वकीयं वस्तु अर्पितं सद्ग्राह्यं ग्रहीतव्यमविशेषात् विशेषाभावाद्
अधिकारनिवृत्तेः ॥६८॥

निमित्तगुणानपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥६६॥

अनिच्छया कृतापराधो निमित्तापराधः ; साधकस्वभावाद् गुणापराधः साधकभ्रमादनपेक्षापराधः, उत्तरोत्तरमाधिव्यमेतेषाम् । तमस उत्पद्यते अपराधस्तस्माद्वातव्यं हि तत्तमः, शास्त्रपरिशीलनादिभिरिति व्यवस्था ।

पत्रादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥७०॥

भक्त्यनुसारमेव फलं भवति पत्रादेः । “पत्रं पुष्पं फलं तोयं” मित्यादेः निवेदनन्तु अविशिष्टमेव साधारणमेव । वैशिष्ट्यम् अन्यथैव अर्थात् पदार्थानाम-पणं वैशिष्ट्यजननेऽहेतुकमेव मन्तव्यम् ॥७०॥

सुकृतत्वात्परहेतुश्च भावाश्च क्रियासु श्रेयस्यम् ॥७१॥

गौणभक्तिसाधनजातं पराया भक्तेः साधनम् एवं क्रियासु सर्वेषु कार्येषु श्रेष्ठमेव सुकृतत्वात् ॥७१॥

उक्तार्थे अभियुक्तसम्मतिं दर्शयति—गौणमिति ।

गौणं त्रिविधमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् ॥७२॥

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।” इत्यादिषु भक्तेश्चातुर्विध्यं प्रतिपादितम् तेष्वपि त्रयं गौणीरूपमितरेण चतुर्थेन ज्ञानिभवतेन सार्धं त्रयाणां कथनं स्तुत्यर्थत्वात् प्रशंसापरत्वात् एव साहचर्यम्, वस्तुतः पराया अङ्गत्वमेव तेषां प्रकाराणां न तु प्राधान्यद्योतनाय पृथङ्निर्देशः ॥७२॥

बहिरन्तरस्थमुभयमवेष्टिः सर्ववत् ॥७३॥

यथा अवेष्टिः यज्ञद्रव्यविशेषः कदाचिद्यज्ञान्तरङ्गत्वेन कदाचिच्च बहिरङ्गत्वेन वर्ण्यते; वृहस्पतिं सवो वाजपेयाङ्गत्वेन कदाचित् कदाचिच्च बहिरङ्गत्वेन पृथगेव मन्यते तथा गौणभक्तिसाधनानि अपि अधिकारिभेदात् सिद्धसाधकं कर्तृकभेदात् अन्तरङ्गबहिरङ्गभेदवन्ति भवन्ति इति निर्णयः ॥७३॥

भूयसांमननुष्ठितिरिति चेदाप्रायणमुपसंहारान्महत्स्वपि ॥७४॥

भूयसां कर्मणामननुष्ठितिसुष्ठानाभावो भक्तानामित्तिचेन्न आप्रायणं जीवनपर्यन्तमुपसंहारान् महत्स्वपि भवतेष्वपि कर्तव्यत्वेन भगवानाह “माम-

नुस्मर युध्य च” इति कर्मिणः कार्यानुष्ठानं फलाभिसन्ध्युक्तमाचरन्ति :
भक्तास्तु तद्रहितम् । कर्मभक्तयोः अयमेव भेदः ॥७४॥

स्मृतिकीर्त्योः कथादेशचातौ प्रायश्चित्तभावात् ॥७५॥

भगवन्नामस्मरणकीर्तनादयः, आर्तभक्तानां प्रायश्चित्तरूपाः स्वकृत-
दुरितनिवृत्तये भवन्ति तस्मात्ते कर्तव्या एव ॥७५॥

लघ्वपि भक्ताधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वहानात् ॥७६॥

लघुमात्रायां भक्तौ उदितायां महत्पातकानां क्षेपकं निवर्तनं भवति
अपरसर्वहानात् सर्वपापनिवर्तकात्—“अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
मा शुचः ।” इति भगवदुक्तेः ॥७६॥

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खले वालीवत् ॥७७॥

खले औषधपेषणपात्रे खरल इति प्रसिद्धे वालीवत् औषधवत् तत्स्थान-
त्वात् भगवति विद्यमानत्वात् तेषां भक्तानामनन्यधर्मः भक्तिधर्मः सर्वाणि
पापानि शमयति ॥७७॥

भक्तिधर्मे सर्वे प्राणिनोऽधिकृता इत्यत आह—आनिन्देति ।

आनिन्द्ययोनिरधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥७८॥

पारम्पर्यात् शास्त्रात् आनिन्द्ययोनिः चाण्डालयोनिरपि अधिक्रियते भक्ति-
धर्मे सामान्यवत् यथा ब्राह्मणादयो भक्तौ अधिकारिणस्तथा चाण्डालादयोऽपि
भवितुमर्हन्ति यथाचाह भगवान् वामुदेवः—“अपिचेत्सूदुराचारो भजते
मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥” “मां
हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि
यान्ति परां गतिम् ।” (गी० अ० ९।३४।३५) ॥७८॥

पराभक्तिरहितानां भक्तानां भगवत्लोके निवास इत्यत आह—अतो
हीति ।

अतो हि अविपक्वभावानामपि तल्लोके ॥७९॥

अविपक्वभावानां पराभक्तिरहितानां भक्तानामपि अतो हि कारणात्
तल्लोके भगवत्लोके निवासो भवति—“ते ब्रह्मलोके परा परावतो
निवसन्ति ।” इति श्रुतेः ॥७९॥

क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु ॥८०॥

क्रमेणैकगत्युपपत्तेस्तु निश्चयेन स्वर्गाद्यर्थाः क्रमेणैव भवति । “अनेक-
जन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिम् ।” ततो भक्त्युदयाज्जीवस्य कृतकृत्यता
सम्पद्यते ॥८०॥

उत्क्रान्तिः स्मृतिवाक्यशेषात् ॥८१॥

“अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।” “न मे भक्तः प्रणश्यति”
इति स्मृतिवाक्यशेषात् उत्क्रान्तिः कल्याणप्राप्तिर्भवति भगवत्लोकप्राप्ति-
र्वेति । “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मव्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्
देहं स याति परमां गतिम् ।” “मद्भक्ता यान्ति मामपि” इतिवाक्यशेषा-
दित्यादि पूर्ववत् । ॥८१॥

महापातकिनां त्वातौ ॥८२॥

आर्तभक्ता यथा भगवन्नामकीर्तनान्मुच्यन्ते तथा महापापा अपि क्रमेण
परां भक्तिं लब्ध्वा मुच्यन्ते । ॥८२॥

सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥८३॥

सा परा भक्तिरेव ऐकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् भगवद्गीता-
स्मरणात् — “सर्वधर्मान् परित्यज्य” “यो मां पश्यति सर्वत्र ।” इत्यादि
वाक्येभ्यः स्मरणात् स सिध्यति । ॥८३॥

परांकृतवैव सर्वेषां तथाह्याह ॥८४॥

सर्वेषां साधनानां लक्ष्यभूतां पराभक्तिमेव कृत्वा मत्वा आह भगवान्
तदुक्तं सर्वं पूर्वस्मिन् सूत्रे । इति ॥८४॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निकः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमाह्निकः

अद्वैततत्त्वं प्रतिपादयितुमयमाह्निकः प्रवर्तते—

भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥८५॥

भजनीयेन सार्वभौमदृष्ट्या “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्याकारिकाया इदं

जगद्वितीयं ब्रह्मस्वरूपमेव कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात् । “दिशोद्गमादीन्”
“सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेदनन्यः ।” य इदं स्वयम् ।
अतः कृत्स्नस्य सम्पूर्णस्य जगत्तत्त्वस्वरूपत्वात् ब्रह्मस्वरूपत्वात् अद्वैतं सिद्धं
भवति ॥८५॥

ननु ब्रह्मणः परिणामित्वाद्विकारित्वस्यादिति चेन्न तदभिन्नमायाशक्तेरेव
परिणामस्वीकारादित्याह—तदिति ।

तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥८६॥

तस्य शक्तिर्जगन्निर्माणे सामर्थ्यविशेषो माया जडसामान्यात् जडत्वात्
गुणवैचित्र्येण तस्या एव जगद्रूपः परिणामः । अविकृतरूपेण ब्रह्मणः परिणाम
उभयोर्वैशिष्ट्यरूपेणैवयादद्वैतम् इति ॥८६॥

व्यापकत्वादव्याप्यानाम् ॥८७॥

अव्याप्यानां जगत्पदार्थानां कार्याणामपि सत्यत्वमभ्युपेयम्, सत्कार्यवादे
कार्यस्यापि सत्यवादिति पूर्वमुक्तम् ॥८७॥

जगन्निर्माणे भगवत एव सामर्थ्यमप्रतिहतं न मायाया नापि जीवस्येति
निर्णेतुमाह—नेति ।

न प्राणिबुद्धिभ्योऽसम्भवात् ॥८८॥

प्राणिबुद्धिभ्यो मनुष्यबुद्धिसामर्थ्येभ्य इदं जगन्निर्मातुमशक्यम् । तथा
केवला मायापि कर्तुं सर्वथा असमर्था । असम्भवात् परिमितशक्तिभ्यो
जीवेभ्योऽपरिमितं जगन्न भवितुं शक्यते दृष्टविरोधात् ॥८८॥

निर्माय उच्चावचं श्रुतीश्च निर्मिमीते पितृवत् ॥८९॥

उच्चावचं भेदनिमित्तं जगन्निर्माय कृत्वा तद्व्यवहारप्रवर्तनाय श्रुतीश्च
वेदांश्च पितृवदुत्पादयति यथा पिता पुत्रं जनयति तथैव भगवानपि करोति ।

ज्ञानकर्मणोर्भक्तिशास्त्राङ्गत्वेनोपदेश इत्यत आह—मिश्रेति ।

मिश्रोपदेशान्नेति चेन्न स्वल्पत्वात् ॥९०॥

ननु वेदेषु मिश्रोपदेशात् कर्मज्ञानयुक्तात् सतो भवत्युपदेशो न युज्यते
इति चेन्न स्वल्पत्वात् भक्तेरङ्गत्वेन तत्प्रतिपादनात् ॥९०॥

जीवानुष्ठितकर्मणां फलानि केचिद् वादिनोऽदृष्टेन कर्मणा मन्यन्ते
तत्प्रत्याख्यातुमाह—फलमिति ।

फलमस्माद् वादरायणो दृष्टत्वात् ॥६१॥

अस्मात्परमात्मन एव जीवानुष्ठितानां कर्मणां पुण्यापुण्यानां फलं सुखदुः-
खाद्यं जीवो लभते दृष्टत्वात् प्रत्यक्षत्वात् श्रुतिषु प्रतिपादितत्वात् । 'कर्मा-
व्ययः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।' इति श्रुतेः ।
न प्रकृतेः कर्मणो वा कर्मफलदातृत्वं सम्भवति जडत्वात् इति वादरायण
आचार्यो मन्यते ॥६१॥

प्रलयकर्म प्रतिपादयन्नाह—व्युत्क्रमादित्यादि ।

व्युत्क्रमादप्ययस्तदा दृष्टम् ॥६२॥

आत्मनः आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः,
अद्भ्यः पृथ्वीत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेन क्रमेण यथा ब्रह्मारभ्य पृथ्वीपर्यन्तं
जगदाविर्भवति तद्विपरीतोव्युत्क्रमः तस्मादप्ययो लयः कार्यवर्गस्य—पृथ्वी
जले, जलमग्नौ, अग्निर्वायी, वायुराकाशे, आकाशोऽहंकारे, अहन्तत्त्वं महति,
महत्तत्त्वं प्रकृतौ, प्रकृतिः परमात्मनि इत्येष लयस्य व्युत्क्रमोपदेशः । मोक्षे
परमात्मनि अणुपरिमाणवतो जीवस्यापि लयो भवति तथा दृष्टं मोक्षशास्त्रेषु—
“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्
नामरूपे विहाय परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।” इति ॥६२॥

इति प्रथमाह्निकः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाह्निकः

जीवब्रह्मणोरेकत्वमाह—तदैक्यमिति ।

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहानादादित्यवत् ॥६३॥

तयोरैक्यं तदैक्यं जीवब्रह्मणोरेकत्वमित्यर्थः । नानात्वस्योपाधियोग-
हानात् उपाधिनिवर्तनात् आदित्यवत् । घटादिषु जलपूगेषु यथा आदित्योऽनेकधा
प्रीतीयते तन्नित्यवृत्तावनेकत्वं निवर्तते आदित्यस्य च स्वस्वरूपेणैकत्वमवशिष्यते
तद्वद्विधोपाधौ निवृत्ते एकत्वमद्वैताख्यमवगम्यते ॥६३॥

प्रकारान्तरेणोक्तमेव ब्रह्मयति—पृथगित्यादिना ।

पृथगितिचेन्न परेणासम्बन्धात्प्रकाशानाम् ॥६४॥

यथा प्रभा प्रमावतोरभेदस्तथा जगद्ब्रह्मणोरभेद एव पृथगिति उभयो-
र्भेद इति वक्तुं न योग्यं, परेण ब्रह्मणा प्रकाशानां कार्याणामसम्बन्धः स्यात्
इति हेतोः कार्यकारणभावाङ्गीकारात् अपृथगिति अभिन्नमितिसिध्यति ॥६४॥

न विकारिणस्तु कारणविकारात् ॥६५॥

भगवद्विकार एव संसार इत्यपि नोच्यते कारणविकारात् मूलकारणस्य
भगवतो विकारसम्भवात् । सूत्रद्वयेन पृथग्विकारनिषिद्धे केवलमघटित-
घटनापटीयस्याः मायाया एव वैभवमेतदिति विज्ञायते ॥६५॥

अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिर्बुद्धिलयादत्यन्तम् ॥६६॥

अनन्य भक्त्या अद्वैताख्यया परया भक्त्या तद्बुद्धिर्लयबुद्धि स्तस्माद्
बुद्धिलयादत्यन्तमोक्षपदं प्राप्नोति, ज्ञानिनोऽद्वैतवादिनोऽहं ब्रह्माऽस्मि इति
परमया वृत्त्या अभेदं मन्वते । भक्तास्तु परता भक्त्येत्युभयोर्विवेकः ॥६६॥
प्रारब्धादिकर्मणां भोगे ज्ञानिमार्गाद् भक्तानां विलक्षणतामाह—

आयुश्चिरमितरेषान्तु हानिरनास्पदत्वात् ॥६७॥

प्रारब्धभोगार्थमेवाद्वैतबोधानन्तरं जीवनकाल आयुरिति । “तस्यैताव-
देव चिरम्” इत्यादि श्रुतानुसारम् इतरेषां ज्ञानिनां सम्मतम् । परन्तु
भक्तानामायुर्जीवनन्तु भोगहेतुकं न भवति तेषां सर्वाणि कर्माणि स्वयमेव
नश्यन्ति—“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति प्रमाणात् ॥६७॥

जीवानां संसरणे ज्ञानिसम्मता ज्ञानकारणवादमन्वान आह—

संसृतिरेषामभक्तिःस्थानाज्ञानात् कारणसिद्धेः ॥६८॥

जीवा अज्ञानेन न संसरन्ति प्रत्युत भगवद्भक्ते वै मुख्यमेव कारणमस्ति ।
कारणसिद्धेः अज्ञानकारणवादस्यासिद्धेः मुक्तात्मनामपि व्यवहारदर्शनात्
अवताराणामपि तथात्वाच्च अतएवाज्ञानकारणवादोऽसिद्धः ॥६८॥

रुद्रसाम्यं मुक्तानां प्रतिपादयन्नाह—त्रीणीति ।

त्रीण्येषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्दृष्टवत् ॥६९॥

यथा रुद्रस्त्रिनेत्रः तथा मुक्ता अपि शब्दलिङ्गाक्षभेदात् । शब्दः वेदः,
लिङ्गानि परित्रागमाश्रितानां विभूतयोऽनेकाः सिद्धयः शक्तयः सामर्थ्य-

विशेषाश्च एषामेव शब्दलिङ्गपदेनात्र ग्रहणमनुमतम्; अक्षपदेन इन्द्रिय-
गोचराणि ज्ञानानि गृह्यन्ते । इमानि त्रीणि एषां मुक्तात्मनां भक्तानां
नेत्राणि प्रापकाणि भवन्ति ॥९९॥

आविस्तिरोभावा विकाराःस्युः क्रियाफलसंयोगात् ॥१००॥

क्रियाफलसंयोगात् पुण्यापुण्यफलैर्जीवाः संयुज्यन्ते तस्मादेव संसारस्य
प्रतीतिः अविर्भावतिरोभावाम्नां जायते पराभक्तौ जातायां निवर्तते चैतद-
नेकत्वं शान्तजलाशयतरङ्गवत् इति भक्तिशास्त्रस्य परमं प्रयोजनम् ॥१००॥

इति महर्षिशाण्डिल्यकृते भक्तिदर्शने ऋज्वर्थबोधिन्यां वृत्तौ

तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निकः समाप्तः, भक्तिदर्शनं च समाप्तम् ।

तत्
श्री
ति

